

Doktorn på scen – en genomgång av läkarroller i dramatiken

Påfallande ofta har läkare skildrats inte särskilt smickrande på scenen. Shakespeare och Molière gick så långt som till att göra läkaren till driftkucku. I de verk där läkarroller förekommer är det också sällan läkaren skildras i sin profession. Detta är några iakttagelser som framkommer i en nyskriven teaterföreställning med titeln »Doktorn på scen« och som illustrerar hur läkare gestaltats på tiljan genom tiderna. Det är en 90-minuters turnerande föreställning framförd av Gunilla Magnusson Paulsen, Johan Paulsen och Stephan Rössner. Stephan Rössner ger här ett textsammandrag av den.

STEPHAN RÖSSNER

professor, överviktsenheten M73, Hud-
dinge Universitetssjukhus, Stockholm

■ Nyligen beskrev filmhistorikern Gena Weiner läkarrollen i svensk film [1]. Hon konstaterade att läkarrollerna i allmänhet var påfallande stereotypa men ofta fascinerande, och hon identifierade några standardtyper:

- Provinsialläkaren, folkuppfostraren och hjälten, fadersfiguren, folkupplysaren och prästen, vars belöning inte är pengar och ära utan folkets kärlek.
- Den store kirurgen, som räddar liv och vars arbetsmiljö är operationssalen, en tacksam dramaturgisk miljö.
- Sist, men inte minst, vetenskapsmannen, som antingen är det ädla oförstående geniet, eller, dessvärre inte helt sällan, den galne förvirrade Frankensteinvarianten.

Går vi på teater i stället för på bio blir bilden helt annorlunda. På teatern finns det mängder av läkare, ofta är de dock inte intressanta i professionellt perspektiv utan betar sig som folk i allmänhet.

Bara få läkare hos Shakespeare

Det förekommer egentligen inga läkare förrän på 1600-talet. Hos Shakespeare finns bara några få, men här finns även annan sjukvårdspersonal, t ex apotekaren i »Romeo och Julia«; apotekaren som är medveten om att det är dödsstraff på att sälja gift i Mantova, men som samtidigt är så utfattig att Romeo inte har några större svårigheter att övertala honom att få köpa det dödsbringande giftet som Romeo tänker inta när han upptäcker att Julia är död, utan att veta att detta i själva verket är en lång sömn.

Apotekarens farmakoterapeutiska ar-

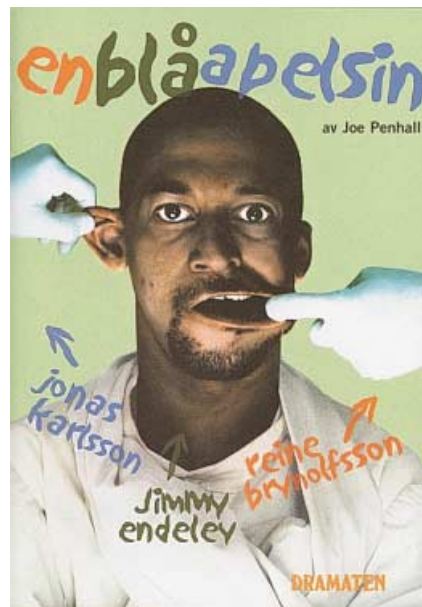
senal tycks alltså kunna innehålla alternativ från den plötsliga död han utlovar Romeo till den långa stillsamma vilan Julia får.

För dagens läkare, som läser Läkartidningen och noterar att det fackliga arbetet inte uppvisar någon större progress och att vi ekonomiskt går i en ständig kretsgång, kan det kännas trösterikt att Shakespeare såg sin tids läkarmotståndigheter på samma sätt: Romeo säger: »Kom hit karl. Jag kan se att Du är fattig ... Du svälter ju. Det syns på ögonen att Du är hungrig. Du jagas av förakt och fattigdom. Världen och världens lagar är emot Dig. Världen har ingen lag som gör Dig rik. Bryt lagen då! Och sluta vara fattig.« Apotekaren har inte något att sätta emot och tar de 40 dukaterna i utbyte mot ett gift som utlovas vara säkert dödande inom två sekunder. Romeo slutar faktiskt med en mindre hälsosam uppmaning: »Adjö med Dig. Köp mat. Åt och bli fet!« På 400 år har den kliniska farmakologin kanske utvecklats mer än lönerna.

I Shakespeares »Muntra fruarna i Windsor« gör man rejält narr av den fjolige doktor Caius, som är fransman och som i det engelska originalet är en korad sprätt som inte kan prata engelska ordentligt.

I »Henrik VIII« dyker faktiskt doktor Butts upp som konungens livläkare. Hans roll är emellertid utomordentligt beskedlig, och han har bara tre repliker när han visar Henrik VIII vad som sker bakom ryggen på majestätet.

I »Macbeth« uppträder tre gestalter som kanske är så nära man kan komma dåtidens läkare: de tre häxorna på heden, som uttrycker sig på typiskt medicinskt nonsensspråk när Macbeth och Banquo kommer till dem på studiebesök. Macbeth vill veta hur det skall gå och önskar

Joe Penhalls pjäs »En blå apelsin« är ett sällsynt exempel på skildringar av läkare i sin profession. Pjäsen uppfördes på Dramaten under säsongen 2000–2001 i Einar Heckschers översättning. Förutom huvudtemat i pjäsen, vad är friskt och vad är sjukt, skildras relationen mellan en överläkare och en underläkare. I ett överhettat replikskifte rörande diagnostik och behandling hotar överläkaren att stoppa underläkarens karriär med att det enda som återstår för honom om han inte ändrar attityd är att bli »korrekturläsare på den där djävla Läkartidningen«.

att häxorna ser in i framtiden, ser vilka av tidens frön som kommer att gro och vilka som inte kommer att göra det. Den första häxan säger om hans konkurrent: »Mindre än Macbeth – och större.« Nummer två säger: »Inte lika lycklig men lyckligare«, och nummer tre menar att »de skall bli kungar men ändå inte«. Det låter ungefär som uttalandet på en röntgenrond då man funderar över om det finns förändringar i lungorna eller inte. Trots allt är Macbeth inte nöjd och säger: »Stay you imperfect speakers, tell me more.« Men han får egentligen inget bättre besked. Häxorna återkommer i fjärde akten, när de lagar till en fantastisk soppa av allsköns hemskheter: paddor, ormar, ödlor, drakar, judelever och bockegalla för att spetsa med »finger av ett mördat barn«. Återigen klinisk farmakologi från 1500-talet slut.

I »Kung Lear« förekommer en läkare med en liten roll. Han befinner sig i ett

II Fakta 1

I förhållande till läkarne har sköterskan en underordnad, beroende ställning. Hon skall vara höflig, hänsynsfull, villig, tillmötesgående, strängt disciplinerad; det sistnämnda, även om läkaren visar mycken vänlighet och förtroende ... Sköterskan skall lämna upplysningar blott vid tillfrågande. Även om hon är erfaren får hon aldrig framföra någon kritik, »ty hon är med sina iakttagelser ej vuxen att följa hans arbete och känna skälen för hans handlingssätt«.

tält vid det franska fältlägret och bedömer konungens vakenhetsgrad. Kungen sover när Cordelia med uppvaktning kommer, och läkarens repliker handlar egentligen om Lears sömn, vila och vakenhet. Sju repliker är vad doktorn får, och i pjäsen har han inte ens ett eget namn.

Molière driver med samtidens läkarkår

I Molières pjäs om hypokondrins villkor finner vi doktor Diafoirus, som presenterar sin son Thomas, också han nybliven läkare, för den inbillningssjuka Argan. När han anländer ber Argan om ursäkt för att han inte blottar sitt huvud inför läkaren – andra läkare har varnat för de allvarliga medicinska följderna skulle kunna medföra. Doktor Diafoirus är egentligen ute efter att förmedla äktenskap mellan sin son och Argans dotter, men den stackars Thomas blir förvirrad när han råkar göra reverens för fel person. Han säger artigheter till en kvinna vilken han uppfattar som sin blivande svärmor men som i själva verket är dottern och den tilltänkta bruden.

Thomas har som ung läkare lärt sig konversera på universitetet och talar i magnifika bilder: »Och liksom naturforskarna observerat, att den blomma som kallas heliotrop vänder sig mot denna dagens stjärna, så skall mitt hjärta ständigt framgent vända sig mot Edra beundransvärda ögons strålande stjärnor såsom mot dess enda pol. Tillåt då, mademoiselle, att jag idag som ett ringa offer på Er skönhets altare nedlägger detta hjärta, som inte andas, inte åttår någon annan ära än den att i hela sitt liv, mademoiselle, få vara Er ödmjukaste och trognaste tjänare, och make!« Språkligt sätt är denna harang en underbar mixtur och en blandning av syftningsfel – det var väl inte ens så att Molière trodde att ett hjärta kunde andas.

Doktor Diafoirus gör reklam för sin talangfulle son och har inte heller han svårt att lägga ut texten. Thomas förefaller inte ha varit något ljushuvud. Visserligen var

han inget bokstavs barn utan lekte stillsamt, men han lärde sig inte läsa förrän han var 9 år. Detta ser doktorn dock vara ett tecken på mognad: »Det är svårare att skriva på marmor än i sanden, men så varar skriften också längre ...« Doktorn berömmar sonen och finner honom »fruktansvärd, och det finns inte den disputationsakt, där han inte med stor frenesi urgerar den motsatta åsikten mot disputanden«. Man kan väl fråga sig om detta är förenligt med dagens forskarutbildning, där viss flexibilitet och förståelse ingår som en integrerad del i den vetenskapliga skolningen. Mer oroväckande är faktiskt att doktorn är stolt över att sonen »blint ansluter sig till de gamles meningar och aldrig velat förstå, ja, har aldrig ens velat höra de skäl och de erfarenheter som vår tids sk upptäckter föregår sig ha gjort om blodets cirkulation och andra påfund av samma halt«.

Varifrån har då Molière fått uppfattningen att det fanns cirkulationister som behövde motarbetas akademiskt. Det förefaller som om Thomas har angripit de sk cirkulationisterna. William Harvey upptäckte blodomloppet och publicerade dessa resultat 1628. Vi vet naturligtvis inte vad Molière hade för medicinska kunskaper, men tidsmässigt är det fullt möjligt att man i Frankrike hade en mistro mot den engelska fysiologins landvinningar. Vi vet att James Primrose i skrift attackerade Harveys tankegångar redan 1630 [2]. Ironiskt nog var Primrose en av Harveys tidigare elever.

Molière levde mellan 1622 och 1673, och hans sista pjäs »Den inbillade sjuke« blev en ironisk drift med samtidens bristfälliga läkarkår. Molière spelade själv den inbillningssjuka med självviro-nisk distans, men under den fjärde föreställningen av pjäsen insjuknade han och fördes döende bort från scenen.

Doktor Diafoirus svänger sig med lärda termer där han gör reklam för sonens potens, men han har även ekonomiska funderingar långt före fackliga avtal och arbetstidsreglering: »Uppriktigt sagt har det aldrig lockat mig att syssla med att sköta de högt uppsatta, jag har alltid ansett det mera lönande för oss läkare att hålla oss till vanligt folk. Det är det bekvämaste klientelet. Man behöver inte ansvara för sina kurer inför någon ... Det förargliga med de högt uppsatta är, att när de insjuknar begär de absolut att bli botade.«

Far och son undersöker Argan och konstaterar att pulsen inte är bra, spänd, hård, stötig och ojämn, och Molière driver här vilt med läkarnas okunskap. Om den ene säger att det var fel på levern och den andre att det är mjälten som trasslar kan detta mycket väl medicinskt förklaras med organens intima relation. Om

II Fakta 2

Svenska Läkaresällskapets teman – ur protokoll och Hygiea från 1880-talet

Animal rörelse
Arsenik
Brännvin
Cocain missbruk
Drinkare
Dryckenskap
Förgiftning (många substanser)
Förryckhet
Gonorré
Hypnotism
Hystero-epilepsie
Kastration (på sig själv)
Masturbation, gördel att hindra
Neuroser, om operativ behandling av vissa
Pesten i Mesopotamien
Prostitutionen, skrivelser om
Sinnessjuka straffångars vård
Sinnessjukdom
Självmordsförsök
Syphilis (kasuistiska meddelanden)
Tillräknelighet
Tobak (om brottsligheten och tobaksmissbruket)
Trepanationen
»Öronmikrofonen«, en humbug

den ene har ordinerat kokt kött, den andre stekt är det egentligen ingen skillnad på dieten. Doktor Diafoirus har inga problem att ordinera antalet saltkorn till ägget, det bör vara sex, åtta eller tio men alltid jämna tal – på samma sätt som man bör hålla sig till udda antal när det gäller mediciner. Den klassiska invärtesmedicinska doseringen 1×3 kanske i själva verket har traditionella rötter i barockens farmakoterapi?

Föga smickrande läkarroller hos Strindberg

I Strindbergs pjäser finns en hel del inte särskilt smickrande läkarroller. I »Fadren« drivs ryttmästaren till vansinne av sin kallhamrade hustru Laura och hamnar till sist i den tvångströja som doktorn har medfört. Ryttmästaren har intellektuella intressen, vill disputera i mineralogi men är överspänd och nervös. Han kastar en brinnande fotogenlampa efter Laura, som till sist lyckas få doktorn att acceptera att en tvångströja är vad maken behöver. Det som utlöser dramatiken är Lauras skickliga utspel om Bertas börd, något som uppenbarligen sysselsatte Strindberg i många omgångar. Redan i upptakten av dramat har soldaten Nöjd planterat problematiken, när han rätt oneurotiskt funderar över sitt eget fa-

FOTO: ANDERS KALLERSAND

FOTO: ANDERS KALLERSAND

I föreställningen »Doktorn på scen« illustrerar Gunilla Magnusson Paulsen, Johan Paulsen och Stephan Rössner hur läkare har gestaltats i dramatiken genom århundradena. Föreställningen är möjlig att boka på adressen stephan.rossner@medhs.ki.se

derskap. I femte akten lägger rytmmästaren bokstavligen böckerna på bordet. Han har läst i Odysséen hur kvinnor utsätts för tvivel om barnens fader. Pusjkin dog ihjälpinad av rykten om sin hustrus otrohet.

I »Till Damaskus« är huvudpersonen Den okände; en medelålders författare som anser sig illa behandlad men som samtidigt bär skuld för begångna missgärningar. Den okände vandrar genom ett själslandskap. Han går först i en riktning genom livet i olika scener för att efter omvändelsen upprepa samma procedur i exakt omvänd ordning. Han möter en läkare som efter att underhållit sig med dåren Cesar för ett samtal med Den okände om dennes sjukdom: sömnlösheten. Samtalet glider snart in på frågan om galenskap. Har den okände egentligen behandlats för sin yrsel på ett sjukhus eller var det ett dårhus?

I scenen med läkaren antyds ett slags medicinsk verksamhet – bredvid en ved-

trave finns nämligen kirurgiska instrument. Läkaren sysslar med att putsa sina instrument då »system« kommer. Av dialogen framgår inte om hon är doktors syster eller sjuksköterska. De säger Du till varandra, vilket inte kan ha varit kutym vid förra sekelskiftet, men hon förser honom med en patientinformation, och i slutet av diskussionen med Den okände ropar läkaren på »syster« och ber henne stänga porten åt gatan – rimligen inget tilltal till ett kvinnligt syskon.

Scenen utspelar sig vid en tidpunkt när sjuksköterskeeleverna hölls i herrans tukt och förmaning. Fakta 1 återger vad som står i »Sjuksköterskelära«, skriven av en anonym instruktionssköterska från Sophiahemmet 1902 [3].

Spelreglerna och könsrollerna var uppenbarligen helt givna för hundra år sedan.

I Strindbergs »Drömspel« dyker de fyra fakulteterna upp i en procession

med lordkanslern i spetsen. Dekanus för den medicinska fakulteten efterfrågar där sanningen, och den skiljer sig från vad juristen och teologen finner vara sant. Medicinaren betonar att den enda vetenskapen är naturvetenskapen medan filosofin bara är tomma spekulationer. Dekanus berömmar sig med att vara »det exakta vetandet« och är i gott sällskap med de andra dekanerna som inte är mindre blygsamma i att framhålla sin disciplins företräden.

Strindberg har fångat upp medicinska problem från sin tid. Vad Läkaresällskapet sysslade med under slutet av 1800 framgår av Fakta 2.

Woyzecks författare var själv läkare

I Georg Büchners »Woyzeck« är doktorn ett stort svin. Pjäsen är skriven på tidigt 1800-tal men är anmärkningsvärt modern. Den har även tonsatts som opera. Doktorn skäller ut Woyzeck, den

stackars soldaten som vill hitta sitt lilla, förnöjsamma liv med sin kvinna Marie men som har blivit ett experimentdjur hos doktorn – långt innan etiska kommittéer existerade. Woyzeck åter bara ärter, och hans kroppsutsöndringar samlas och undersöks i forskningens namn. Naturligtvis blir doktorn förbannad när det visar sig att Woyzeck på grund av kissnödighet har kastat vatten på husväggen i stället för att lämna urinprov på mottagningen. Doktorn känner sig djupt besviken – för att ställa sig till förfogande får ju ändå Woyzeck tre gro-schen om dagen. Georg Büchner blev bara 24. Han dog i tyfus 1837, 17 dagar efter det att han utnämnts till docent i anatomi vid universitetet i Zürich. Büchner, som var en framgångsrik ung läkare, blev tidigt mycket radikal i sin politiska uppfattning. Han skrev politiska pamfletter som inte väckte stor publik uppmärksamhet men däremot tilldrog sig myndigheternas misstänksamhet. Dramafragmentet »Woyzeck«, skrivet samma år som han dog, bygger på ett autentiskt fall om en man som efter att ha förnedrats på alla sätt mördar sin fästnö Marie. Büchner var långt före sin tid. Hans dramer spelades inte förrän på 1900-talet, då han uppfattades som en av de mest intressanta expressionisterna.

Två klassiska läkare i Ibsens dramer

Den mer desillusionerade Relling i Ibsens »Vildanden« hänger sig inte åt så särskilt avancerad medicinsk terminologi utan funderar mera på den havererade Hjalmar Ekdahls själsliv och livslögn. Det är doktor Relling som har sagt de bevingade orden »Tar man livslöggen från en genomsnittsmänniska, så tar man lyckan från henne med detsamma«. Det är också Relling som får uttala den bevingade slutrepliken »Fan tro't«.

Doktor Stockman i »En folkefiende« illustrerar det klassiska David-mot-Goliat-temat, men med omvända förtecken. När doktorn upptäcker att badanstaltens vatten är förgiftat får han minst av allt beröm för sin medicinska insats utan förkvävs av de oroliga borgarna i staden, som inte förmår höra sanningen.

Fascination av medicinsk terminologi

Många av läkarna i pjäserna uttrycker sig med en medicinsk terminologi som måste ha lockat författarna. Büchner talar om Woyzecks aberratio mentalis partialis kategori 2, Molières Diafoirus om potentia sexualis och en oordning i parenchymo splenicho som samtidigt är nära relaterat till levern genom vas breve pyloris. Doktor Stockman hittar gift i den livsviktiga badanstaltens vatten, »infusorier i massa«. Det vållar både »tyfoidala och gastriska fall«. När folk-

massan i staden, i uppror inför risken att förlora sin badanstalt och de pengar den inbringar, attackerar sin doktor har Stockman dock tappat sin medicinska terminologi. Då talar han mera om pöbelaktiga hundrackor som svinar ner husväggarna än uttrycker sig med medicinsk nomenklatur.

Ryska läkare på scen

De ryska dramatikerens doktorer ter sig rätt patetiska. I »Onkel Vanja« går doktor Astrov av och an och funderar på hur mycket brännvin han egentligen dricker. Han lever i tristess och leda och tar sig en rejäl »bläcka« en gång i månaden. Oroväckande är att han då gör sina mest lysande operationer och tror sig vara till enorm nytta för mänskligheten. Doktorn Tjebutykin i Tjechovs »Tre systrar« är en annan patetisk läkare som mest går omkring berusad i tristessen.

I Slapovskijs pjäs »Lilla körbars-trädgården« ges prov på moderna läkarroller på scenen, dessvärre inte särskilt smickrande för vår profession. Där förekommer den svårt alkoholiserade kirurgen Viktor Rosov. Han blev av med sin legitimation när han skulle operera en blindtarm, slant med kniven och i stället utförde en tonsillektomi. Efter detta lyckades Viktor Rosov försörja sig som fotograf. I pjäsen förekommer en rik uppkomling, en finansman som förstås är en bluff. Han ger Rosov hopp om professionell återupprättelse. Han är beredd att köpa honom en modern klinik för att hjälpa honom att göra comeback i den kirurgiska professionen. Men även om Rosov i början är entusiastisk inför möjligheterna inser han nog snart att det hela är »kört« och att spriten har tagit överhanden.

Doktorn som charlatan

»Doktor Knock« (med undertiteln »Medicinens triumf« av Jules Romain) var från början en pjäs som sedan filmades. Många menar att filmen borde vara obligatorisk i läkarutbildningen. Doktor Knock är en levande illustration till den gamla klyschan, att »den som är frisk är bara inte tillräckligt väl undersökt«. Doktor Knock anländer till en by på bondvischan där alla mår bra, men detta bekymrar ingalunda doktorn, som på kort tid lyckas lägga hela byn i säng och göra hypokondriker av dem alla.

Få kvinnliga läkare på scenen

Det är ont om kvinnliga läkare på tilljorna, om man inte räknar Macbeths tre häxor som blandar sina märkliga dekokter i sin gryta på heden. En helt nyskriven pjäs »Mater Nexus« av den norska dramatikern Lene Therese Teigen beskriver dock en mycket modern doktor,

Vivian, som arbetar som allmänläkare. I pjäsen, som besätts av 13 kvinnogestalter, är hennes problematik inte särskilt medicinskt inriktad. Med en av de övriga kvinnorna, Lydia, delar hon f d maken Harald. Under pjäsens gång framkommer att hon har misslyckade graviditeter bakom sig. När alla kvinnor träffas utsätts hon för de gamla vanliga medicinska förfrågningarna och ombeds ägna sig åt korridorkonsultation, skriva ut sömntabletter och vara till hands också på sin fritid. Vivian bantar, hoppar över frukosten, vill gå ner 10 kg, minns föräldrarnas feta matvanor – men utgör ju därmed inte någon speciellt intressant kvinnlig läkarroll utan beter sig egentligen som kvinnor i största allmänhet.

Läkare i underhållning – allvar och skämt

Naturligtvis har det alltid varit tacksamt att förlöjliga doktorn som uppblåst yrkesman. Läkare förekommer i ett otal revyer och sketcher av typen: »God dag, herr Svensson, var så god och sitt ner och stäng dörren bakom Er när Ni kommer in.« Patienten: »Jag kan inte, jag har ryggskott.« Doktorn: »Ja men skjut då igen dörren efter Er!«

Just nu spelas vetenskapsteater, ett påfund med ursprung från Stadsteatern, där man i samarbete med Forskningsrådsnämnden tog ett initiativ för att låta läkare och forskare spela sig själva på scenen och i populär och underhållande form berätta om forskningens villkor tillsammans med professionella skådespelare. I denna egenskap har professorerna Lars Olson talat om hjärnan och Hans Wigzell om genetik, och själv har jag fått spela med i två vetenskapspjäser om viktproblematik, fetma och ätbeteende, »Isterbuk och päronstjärt« och den just nu aktuella »XL – en flott pjäs om fett«. Det stora intresse som finns för populärvetenskap i denna form har varit en stor och spännande inspirationskälla för oss doktorer/läkare/forskare som fått stå på scenen och berätta om det vi är vetenskapligt intresserade av. Vi tycker nog i allmänhet också att vi har blivit bättre och roligare föreläsare och kommunikatörer genom att slipas i vårt samarbete med professionella skådespelare.

Referenser

1. Weiner G. Hjalte, bov eller förförare. Läka-rens roller på bioduken stereotypa men fascinerande. Läkartidningen 2001;98:1814-20.
2. Hagelin O. Rare and important medical books. Stockholm: Svenska Läkaresällskapet; 1989. p.60-5.
3. Föreläsningar för Sophiahemmetts sjuksköterskelever. Stockholm: Norstedt & Söners förlag; 1902.